

PUBLIKACIJOS

A. NESAVAS

DERDŽIO LUKAČO KELIAS Į MARKSIZMĄ

Derdis Lukačas (György Lukacs) užima ypatingą vietą XX a. marksizmo filosofijos istorijoje. Netylančios diskusijos dėl jo idėjų, nauji veikalų leidimai įvairiomis Europos kalbomis, solidžios kritinės studijos rodo nemažėjantį dėmesį prieštarai šio filosofo asmenybei ir kūrybai. Jo kartos gyvenimas buvo turtingas istorinių įvykių ir sudėtingų situacijų, kurios vertė žmogų radikaliai apsispręsti ir veikti. D. Lukačas ne tik tiesiogiai stebėjo amžiaus įvykius, bet dažnai atsidurdavo pačiame jų verpete.

D. Lukačas gimė 1885 m. balandžio 13 d. Budapešte, turtingoje ir jau aristokratines privilegijas turinčioje šeimoje: jo tėvas — didžiausio tuometinio Vengrijos banko direktorius — pasirašinėdavo tik „von Lukacs“. Baigęs Budapešto universitetą, D. Lukačas 1906 m. apgina filosofijos daktaro disertaciją. Nepasitenkinęs šiuo išsilavinimu, jis toliau tęsia studijas žymiausiuose Vokietijos universitetuose. 1906 m. ir 1909—1910 m. Berlyne klauso G. Zimelio, 1913 m. Heidelberge lanko H. Rikerto, V. Vindelbanto paskaitas, artimai bendrauja su M. Veberiu, E. Lasku, E. Blochu ir kitais žymiausiais to meto vokiečių sociologais ir filosofais. Jau vien pavardės rodo, kad jaunojo D. Lukačo filosofinių pažiūrų ištakos — neokantizme, vyraujančioje to meto filosofinėje mokykloje. Jis ypač uoliai gilinosi į istorijos filosofijos ir socialinės metodologijos problemas, nagrinėjamas šios krypties atstovų.

Ankstyvoje D. Lukačo kūryboje jaučiamas ryškus polinkis į estetikos ir literatūros kritikos problematiką. Nuo 1906 m. Vengrijos literatūrinuose žurnaluose nuolat pasirodydavo jo kritiniai straipsniai, kurie ir sudarė pirmosios knygos, 1910 m. pasirodžiusios vengrų, o 1911 m. ir vokiečių kalba, pagrindą.¹ Pirmieji estetikos darbai taip pat rodo didėjančią D. Lukačo savarankiškumą ir tai, kad neokantizmo epistemologija jam ne visiškai priimtina. Abejones kėlė jos postulatai, kad empirinis pasaulis pažįstamas tik imanentinėmis pažinimo kategorijomis, kad žmogaus protui neprieinami kai kurie tikrovės atributai. Kita vertus, jis pripažįsta neokantinę pažiūrą, kad racionali gamtos mokslų metodai gali „aiškinti“ tik išorinį pasaulį, tačiau yra beveik visiškai estetikos ir moralės sferoje; jų prasmę bei tikslą galima suvokti tik intuicija. Ir vėlesnėje D. Lukačo kūryboje estetikos ir literatūros kritikos darbai užima reikšmingą vietą, tačiau neteisinga būtų laikyti jį literatūros kritiku, o tik po to filosofu.

D. Lukačas priklausė tai XX a. pradžios „tragiškosios sąmonės“ filosofų kartai, kuri atmetė susvetimėjusį buržuazinės visuomenės pasaulį ir ieškojo išei-

¹ Lukacs G. A Lelek es a Formak.— Budapest, 1910; Die Seele und die Formen.— Berlin, 1911

ties iš kultūros krizės. Šios problemos tuo metu jaudino įvairiausių pakraipų inteligentijos atstovus. Kritikuodamas kapitalizmą kaip „ekonominę visuomenę“, kurios kultūra pasmerkta žlugti, jis įsivaizduoja išsilaisvinimą iš šios visuomenės kaip išsivadavimą iš ekonomikos viešpatavimo, kada pagrindiniu tikslu tampa kultūra. Kitame darbe „Romano teorija“², kuris pasirodė 1916 m., teigiama, kad literatūra — iracionalios dvasios siekimas surasti išraišką svetimoje ir priešiškoje aplinkoje; jame pabrėžiamas kūrėjo „nukreiptumo į save“ vertinimas. Tais metais jis intensyviai studijuoja S. Kierkegorą, ruošiasi rašyti darbą apie jo G. Hėgelio filosofijos kritiką. Jis ieško atsakymo į klausimą: kokių būdu gali būti išsaugota kultūra ir humanistinės tradicijos? G. Hėgelio studijos sutapo su D. Lukačo įsitraukimu į politinę veiklą. Tiesa, jo nepatenkina nei buržuazinis socialdemokratų radikalizmas, nei II Internacionalo teoretikų „marksizmas“. Prisiimdamas „absoliutų kaltumą“ ir atmesdamas bet kokią kompromisą su tikrove, jis visas savo viltis sieja su mesianistinėmis utopinėmis idėjomis. Revoliucinius įvykius Rusijoje jis vertina kaip mesianistinį judėjimą, kuris turįs sunaikinti senąjį, „susvetimėjusį“ pasaulį, pavergusį žmogaus sielą ir žadan-tį žūtį kultūrai. Socialistinę revoliuciją D. Lukačas traktuoja kaip mesiją, kuris sunaikins žemėje blogį ir neteisybę, išspręs visas problemas ir klausimus. Ši etinė orientacija matyti iš visų 1918—1919 m. parašytų jo straipsnių: „Bolševizmas kaip moralinė problema“, „Komunizmo moraliniai pagrindai“, „Moralės vaidmuo komunistinėje gamyboje“ ir kt. Šias mesianistines-utopines pažiūras D. Lukačas mėgina derinti su aktyvesne politine veikla, kurioje vis labiau ryškėjo susidomėjimas K. Markso teorija.

Pats D. Lukačas prisimena, kad su K. Markso veikalais susipažino dar mokyklos suole, 1908 m., tiesa, „pro akinius, nuspalvintus Zimelio ir Makso Vėberio“.³ Tai buvo neatsitiktinis epizodas ir netrumpalaikė pažintis, virtusi giliu ir sistemingu marksizmo pradininkų teorinio palikimo studijavimu. Netrukus tai radikaliai pakeitė D. Lukačo pasaulėžiūrą ir gyvenimą. 1918 m. pavasarį jis, daugelio nuostabai, įstoja į Vengrijos Komunistų partiją, aktyviai dalyvauja 1919 m. revoliuciniuose įvykiuose — užima kultūros ir švietimo liaudies komisaro postą Belos Kūno vyriausybėje. Revoliuciją nuslopinus, D. Lukačas slapstosi, vėliau emigruoja į Vieną ir pradeda redaguoti teorinį žurnalą „Kommunismus“. 1923 m. Berlyne pasirodo jo knyga „Istorija ir klasinė sąmonė“⁴, kuri susilaukia labai plataus atgarsio. 1930—1931 m. jis studijuoja neskelbtą K. Markso teorinį palikimą Markso-Engelso institute Maskvoje, o Hitleriui užgrobus valdžią, atvyksta į TSRS nuolatiniam gyvenimui ir dirba Mokslų Akademijos Filosofijos institute. Laikotarpis iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos — bene vaisingiausias D. Lukačo kūryboje.⁵

² Lukacs G. Die Theorie des Romans.— Berlin, 1920.

³ Lukacs G. History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics.— London, 1971, p. IX.

⁴ Lukacs G. Geschichte und Klassenbewußtsein.— Berlin, 1923.

⁵ Intensyviai studijas apvainikavo gausios publikacijos, iš kurių svarbiausios: „Der junge Hegel“ (knyga baigta rašyti prieš karą, bet išspausdinta tik 1948 m.), „Goethe und seine Zeit“ (1947), „Essays über Realismus“ (1948), „Thomas Mann“ (1949), „Die Zerstörung der Vernunft“ (1953), „Der historische Roman“ (1955) ir kt.

Po karo grįžęs į Vengriją, išrenkamas parlamento deputatu, dėsto estetiką Budapešto universitete. Bręstant 1956 m. kontrrevoliuciniams įvykiams, D. Lukačas neišvengia politinių klaidų: sutinka užimti kultūros ministro postą Imrės Nadžio vyriausybėje. Po kontrrevoliucijos deportuojamas į Rumuniją, bet po metų grįžta Vengrijon. Likusią gyvenimo dalį D. Lukačas atidavė monumentalioms estetikos studijoms⁶, savo kūrybos redagavimui bei publikavimui. Mirė 1971 m. birželio 4 d. Budapešte.

Likusioje straipsnio dalyje šiek tiek plačiau pamėginsime apibūdinti D. Lukačo veikalą „Istorija ir klasinė sąmonė“ ir jo reikšmę. Šis darbas — aštuoni esė tipo straipsniai. Du pirmieji — „Kas yra ortodoksiniš marksizmas?“ ir „Rozos Liuksemburg marksizmas“ — aiškina pagrindinį D. Lukačo filosofijos principą — totalybės kategoriją, kurią jis perėmė iš G. Hegelio. Kiti du straipsniai: „Klasinė sąmonė“ (spausdinamas šiame „Problemu“ numeryje) ir „Sudaiktinimas ir proletariato sąmonė“ — filosofinis knygos branduolys. Likusieji straipsniai filosofiniu požiūriu nėra tokie reikšmingi.

„Istorijoje ir klasinėje sąmonėje“ D. Lukačas pateikia II Internacionalo marksizmo dogmų kritiką ir mėgina atkurti marksizmo filosofijos dialektinę dimensiją. Jis atmeta mechanistinį materializmą, supaprastintą ideologijos (bazė-antstatas) ir naivią tiesos atspindžio teoriją. Jis teigia, kad II Internacionalo teoretikai, iškraipę K. Markso metodą, iškreipė ir marksizmo dialektiką. Todėl jis pabrėžia, kad siekia ne „taisyti“, ne „papildyti“ K. Markšą, bet adekvačiai rekonstruoti jo metodą. Tai aiškiai suformuluota veikalė, pažymint, kad svarbiausia „suprasti Markso metodo esmę ir teisingai jį pritaikyti“⁷. Jo nuomone, tai padaryti galima tik parodant G. Hegelio dialektikos ryšį su K. Markso metodu. Jo teorijoje, sako D. Lukačas, dialektika sudaro istorinio proceso esmę. Todėl iškyla uždavinys — suprasti istoriją kaip „realų istorinį dialektinį procesą“, kaip taptumą. Šioje istorijos sampratoje D. Lukačas ir įveda totalybės kategoriją, nes istorijos pažinimas galimas tik kaip istorinio proceso totalumas, kuriame visi vienalaikiai reiškiniai įjungti į istorinių įvykių grandinę. Taigi K. Markso dialektinis metodas paremtas visuomenės kaip totalybės pažinimu.

D. Lukačas bene pirmasis XX a. dialektiškai perskaitė K. Markso teorinį palikimą G. Hegelio akimis. Jis tai padarė dešimtmečiu anksčiau, negu buvo atlasti ir išspausdinti „Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai“, patvirtinę tokios interpretacijos pagrįstumą. Subtilios filosofinės rekonstrukcijos dėka „Istorija ir klasinė sąmonė“ ligi šiol tebėra sviri marksistinės dialektikos studija, nepaisant abejotinių ir net akivaizdžiai klaidingų teiginių, kurie susilaukė pelnytų kritikos.

Nors D. Lukačas atsisakė daugelio savo teiginių (tą liudija naujas įvadas, rašytas 1967 m.), tačiau nė vienas rimtai studijuojantis marksizmo istoriją negali ignoruoti šio teorinio veikalo. Kita vertus, ankstyvieji K. Markso filosofiniai darbai atskleidė esminius K. Markso ir D. Lukačo skirtumus. D. Lukačas pripažįsta, kad jie „galutinai pakirto teorinį pagrindą, kuris buvo laikomas ypatingu „Istorijos ir klasinės sąmonės“ laimėjimu. Knyga pasidarė man visiškai

⁶ Lukacs G. Die Eigenart des Ästhetischen.— Berlin und Neuvied, 1963.

⁷ Lukacs G. History and Class Consciousness, p. XLII.

svetima... Staiga man paaiškėjo: norėdamas įkūnyti šias naujas teorines įžvalgas, turėčiau pradėti viską iš naujo"⁸. Kokias „naujas teorines įžvalgas“ turi galvoje D. Lukačas?

Šioje knygoje jis ieškojo atsakymo į klausimą: kaip mes suvokiame, pažįstame ir suprantame socialinę tikrovę? Jis mano, kad socialinė tikrovė nėra kažkokia objektyviai duotų faktų visuma, su kuria gali būti siejamos mąstymo formos; greičiau pati tikrovė perduodama sąmonės formomis. Taigi betarpiškas socialinės tikrovės suvokimas anaipatol nėra kažkokios „teisingos“ tikrovės suvokimas, priešingai — paprastai jis suponuoja „iškreiptą“ sąmonę, iliuzinį šios tikrovės suvokimą. Trumpai kalbant, D. Lukačas ieško būdo sudaiktintai tikrovei ir klaidingai sąmonei iširti ir įveikti.

Nagrinėdamas teorines ideologijos problemas, D. Lukačas bando išspręsti klausimą: kaip įvairios socialinės klasės suvokia socialinę tikrovę, t. y. kaip, pavyzdžiui, buržuazijos ir proletariato klasinėje sąmonėje reiškiasi socialinė tikrovė? Kartu jam iškyla dar vienas klausimas: ar įmanoma klasinės sąmonės analizė? Kadangi jis atmeta tiesioginį sąmonės subjekto ir objekto tapatumą, reikia paaiškinti, iš kur atsiranda įvairios socialinės tikrovės suvokimo ir aiškimumo iliuzijos. Ar yra tokių socialinės tikrovės suvokimo būdų ir metodų, kurie garantuotų objektyvų visuomenės pažinimą? Šie klausimai nukreipė D. Lukačo mintį į ideologijos, sudaiktinimo bei susvetimėjimo fenomenų analizę. Negana to, jis mėgino paaiškinti ne tik ideologinės sąmonės atsiradimą, bet ir kaip galima iš jos išsilaisvinti. Toks išsilaisvinimas, teigia D. Lukačas, įmanomas tik sąmoningos politinės veiklos, kontekste.

Šias D. Lukačo idėjas ir temas perėmė ir ėmėsi spręsti vokiečių žinojimo sociologijos tradicija, ypač M. Šeleris ir K. Manheimas. Jo pateikta klasinės sąmonės ir ideologijos samprata buvo paremta vėliau viena iš pagrindinių žinojimo sociologijos įžvalgų, kad visos socialinės ir politinės doktrinos yra egzistenciškai determinuotos.

Kone banaliu tapo vertinimas (jį pripažino ir pats D. Lukačas), kad „Istorijoje ir klasinėje sąmonėje“ yra dėstomas hėgelizuotas marksizmas. Svarbiausias šio veikalo trūkumas, sakė jis pats 1967 m., yra polinkis nagrinėti marksizmą tik kaip visuomenės teoriją, kaip socialinę filosofiją, nepripažįstant „ontologinio gamtos objektyvumo, kuriuo pagrįstas socialinės kaitos procesas“⁹. Remdamasis hėgeliška „totalybės“ kategorija, D. Lukačas neigė gamtos dialektiką ir faktiškai atplėšė visuomenę nuo gamtos. Jis tvirtino, kad gamta yra visuomeninė kategorija, socialinės veiklos dalis. Neigdamas objektyvios ir nepriklausomos nuo žmogaus gamtos tikrovės svarbą, D. Lukačas kartu neigė ir visuomenės objektyvaus dėsningo vystymosi pobūdį. Šiais jo samprotavimais pasinaudojo marksizmo kritikai, grįsdami požiūrį, kad tikrasis marksizmas — tai visuotinio susvetimėjimo teorija, nesuderinama su dialektiniu materializmu kaip objektyvios dialektikos teorija.

Nepaminėtas dar vienas svarbus D. Lukačo filosofijos bruožas, ypač ryškus straipsnyje „Klasinė sąmonė“, — besąlygiškas tikėjimas objektyvia istorijos te-

⁸ Lukacs G. History and Class Consciousness, p. XXXVI.

⁹ Lukacs G. History and Class Consciousness, p. XVII.

leologija. Aiškiai veikiamas G. Hegelio, jis teigia, kad istorijos procesas turi apibrėžtą tikslą, aktualizuojamą (didžia dalimi nesąmoningai) atskirų individų, klasių, tautų. Kitaip tariant, istorinio proceso kaip „totalybės“ aiškinimas virsta istorijos teleologijos įrodymu. Šį požiūrį D. Lukačas dėsto ir straipsnyje „Kas yra ortodoksinis marksizmas?“.

Jo teigimu, istorinis materializmas ir dialektika sutampa, t. y. sutampa visuomenės subjektas ir objektas. Dialektinis subjekto ir objekto santykis ryškiausiai atsispindi proletariato atveju, kuris, netgi paverstas ekonomine preke, vis dėlto sugeba išsiugdyti klasinę sąmonę. Šiai klasei savizina reiškia apskritai visuomenės pažinimą, todėl ji tuo pat metu yra pažinimo subjektas ir objektas. Tokią savimonę D. Lukačas vadina save atpažįstančia istorija, o jos totaliniame aiškume įžvelgia garantiją išsivaduoti iš susvetimėjimo. Taigi objektyvi ir subjektyvi proletariato savimonė kartu yra visos visuomenės pažinimo pakopa. Istorinis proletariato uždavinys, pažymi D. Lukačas, nėra realizuoti savo tikslus ar patenkinti atskirų individų poreikius. Jo uždavinys — suvokti objektyvų istorinio proceso tikslą, tapti jo realizacijos svertu, panašiai kaip G. Hegelio istorinis individas ir pasaulio tautos tarnauja absoliutinės dvasios tikslų realizacijai. Todėl proletariatui atitenka istorinė misija elementarią egzistenciją paversti tikrove.

Marksizmo pradininkams žmonės yra istorijos kūrėjai, o istorijos tikslai tik tie, kuriuos įgyvendina patys žmonės, tenkindami savo poreikius ir plėsdami sąmoningą kolektyvinę gamtos kontrolę. Istorija neturi jokių imanentinių tikslų, juos turi tik žmonės. Todėl „istorija yra ne kas kita, kaip nuosekli kaita atskirų kartų, kurių kiekviena naudoja visų ankstesnių kartų jai perduotas medžiagas <...> O tai spekuliatyviai taip iškreipiama, jog atrodo, tartum vėlesnė istorija būtų ankstesnės tikslas <...>“¹⁰.

Ši hegeliška istorijos samprata žymi ir pagrindinėse D. Lukačo sąvokose — klasinėje sąmonėje, sudaiktinime. Pastarąją sąvoką vengrų filosofas aiškina remdamasis K. Markso prekinio fetišizmo kritika (kadaiše tai buvo tikrai novatoriška interpretacija) ir nagrinėdamas klasikinės politinės ekonomijos atrastus „gamtos dėsnius“, kurie esą valdo ekonominius santykius. Šia prasme jam pavyko anksčiau už kitus numatyti ateityje kiliančias diskusijas apie „susvetimėjimą“, po to kai buvo išspausdinti ankstyvieji K. Markso filosofiniai rankraščiai. Tačiau D. Lukačas išplėtė „sudaiktinimo“ sąvoką, taikydamas ją visoms mąstymo formoms ir tokiu būdu absoliutizavo susvetimėjimą, paversdamas jį amžiną „condition humaine“. Tik vėliau jis formulavo savo požiūrį, pažymėdamas, kad sudaiktinimas gali būti ir pozityvus, ir negatyvus — pagal aplinkybes, kad tai natūrali pasaulio įvaldymo forma, tuo tarpu susvetimėjimas pasireiškia tik tam tikromis visuomeninėmis sąlygomis.

Objektyvi istorijos teleologija įžvelgiama ir D. Lukačo klasinės sąmonės sampratoje. Klasinę sąmonę jis apibrėžia kaip būdingas ir racionalias reakcijas, „priskiriamas“ (zugerechnet) tam tikrai tipiškai padėčiai gamybos procese“¹¹. Taigi klasinė sąmonė D. Lukačui nėra kažkieno faktinė sąmonė: ji nei suma,

¹⁰ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 32.

¹¹ Lukacs G. History and Class Consciousness, p. 51.

nei vidurkis to, ką mąsto ar jaučia atskiri individai tam tikru istorijos momentu.

D. Lukačo „klasinės sąmonės“ samprata — tai ne kasdienė, empirinė proletariato sąmonė, bet teorinis, istorinis-filosofinis jos aiškinimas: kokia turėtų būti revoliucinės klasės sąmonė? Šia prasme jis atmeta bet kurią psichologinę šios sąvokos analizę. Tai teorinė konstrukcija to, kas būtų racionalu mąstyti, norėti ir t. t. individų klasinės pozicijos, jų istorinių veikslių efektyvumo pozicijai. Ji nurodo net ne tai, kas būtų racionalu atsižvelgiant į pačių žmonių poreikius, interesus. D. Lukačo akimis, klasinė sąmonė — racionalumas, kuris atitinka savo „funkciją“ istorijos procese ir „istorijos sąlygotus veiksmus“¹². Taigi klasinė sąmonė išreiškia ne žmonių, o veikiau atvirščiai — proceso, pačios istorijos — autonomiškai veikiančios jėgos — tikslus.

Vadinasi, D. Lukačo klasinės sąmonės ir istorijos samprata neatskiriama nuo G. Hegelio „racionalumo istorijoje“ koncepcijos. Ir vienas, ir kitas manė, kad istoriniai veikėjai sugeba suvokti tik subjektyvius tikslus ir uždavinius. Tačiau *proletariato* klasinės sąmonės vertinimas D. Lukačo darbuose griežtai priešingai Hegeliškajai pozicijai. Jis teigia, kad proletariatas suvokia savo istorinius uždavinius sąmoningai, kad jis *privalo* tai padaryti ir istorijos tikslo siekia visiškai sąmoningai. Tuo tarpu buržuazija (kaip ir ankstesnės valdančiosios klasės) sugeba likti „savo palaimintame nežinojime“ ir atsikratyti įsipareigojimų istorijai. Todėl D. Lukačas tiki, kad tik sąmoninga proletariato valia išgelbės pasaulį nuo gresiančios katastrofos. Kitaip tariant, kai įsivyras galutinė kapitalizmo krizė, revoliucijos (kartu ir žmonijos) likimas priklausys nuo proletariato ideologinės brandos, t. y. nuo jo klasinės sąmonės.¹³

Visai akivaizdu, kad D. Lukačas mėgino perkelti K. Markso praktikos sampratą tik į Hegelišką istorijos koncepciją. D. Lukačo „proletariatas“, arba „tikrasis istorijos subjektas-objektas“, ir „istorijos tendencijos, virstančios sąmonė“ — nesuderinama Hegeliškojo istorinio veikėjo ir Hegeliškojo spekuliatyvinio filosofo samplaika. Tai savo ruožtu rodo, kokios skirtingos yra K. Markso ir G. Hegelio istorijos filosofijos sampratos.

Savo intelektualinį kelią ir kūrybą pats D. Lukačas yra taikliai apibūdinęs kaip „kelią į Marksą“. Tai buvo iš tiesų ilgas, sudėtingas ir daugeliu požiūrių prieštaringas kelias. Tačiau, kaip pažymi B. Besonovas ir I. Narskis, švenčiant D. Lukačo 100-ąsias gimimo metines, būtų klaidinga tiek idealizuoti ir kanonizuoti, tiek ir vienpusiškai bei negatyviai vertinti jo ilgametę, turtingą ir pamokančią, nors anaipol nevienareikšmę veiklą.¹⁴ Savo darbais D. Lukačas tvirtai įėjo į marksizmo istoriją, palikęs ateinančioms kartoms atkaklaus tiesos ieškojimo pavyzdį.

¹² Lukacs G. *History and Class Consciousness*, p. 53.

¹³ Ten pat, p. 70.

¹⁴ Бессонов Б. Н., Нарский И. С. Дьердь Лукач как философ и социальный мыслитель. — Вопросы философии, 1985, № 3, с. 99.